

Павленко Людмила,
доцент кафедри всесвітньої історії
ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка,
кандидат історичних наук

Проблема вивчення євреїв України у “нацменознавчій” концепції

Євгена Рихліка

Євген Антонович Рихлік (1888 – 1937) – відомий у 20-х рр. ХХ ст. український вчений-славіст, краєзнавець, філолог, етнолог, педагог і громадський діяч, який зробив значний внесок у вивчення історії і культури представників різних національностей, що мешкали на теренах України, в тому числі і євреїв.

Він народився у чеській колонії Вільшанка на Житомирщині. Батьки належали до першого покоління переселенців зі Східної Чехії, яким довелось налагоджувати господарство і починати нове життя у дуже важких умовах. Місцеве населення поставилось до таких сусідів із недовірою і острахом, як до “нових німців”. Натомість єврейські родини, які жили поблизу, виявили по відношенню до чеських колоністів привітність та співчуття, швидко із ними порозумілись і “допомогли зробити перші кроки на Україні”. Про це згодом писав у своїх етнографічних розвідках Є.Рихлік, зі словами вдячності згадуючи таку необхідну його батькам і односельцям підтримку ¹.

Зростаючи в рідному селі, майбутній вчений повсякчас перебував під впливом єврейської культури, спілкуючись з єврейськими дітьми та спостерігаючи за дружніми та діловими стосунками дорослих з чеських та єврейських родин. Велике значення для економічного й культурного розвитку Вільшанки мала станція південно-західної залізниці Чуднів-Волинськ, розташована посередині села. Вона пов'язувала його з волосним центром – єврейським містечком Чуднів (у 3 верстах від Вільшанки) та містом Бердичів (у 30 верстах від Вільшанки), де також жила велика кількість євреїв. До кожного потягу (двічі-тричі на день) на станцію з Чуднова приїздили єврейські візники – балагули. У свою чергу вільшанські

чехи двічі на місяць відвідували чуднівський ярмарок. Дорослі вільшанці часто їздили у справах до Бердичева, який був значно ближчим до села, ніж Житомир, що вважався головним осередком волинських чехів². Таким чином, співпраця чеського та єврейського населення на економічному ґрунті успішно розвивалась і сприяла подальшому взаємовпливу двох культур.

Отже, Є.Рихлік із самого дитинства був знайомий з єврейським побутом та культурою, і хоча єврейською мовою не володів (євреї спілкувались з чехами російською), розумів деякі слова і вислови, знав певні традиції і звичаї.

Після навчання у Київському університеті св. Володимира, отримання професорського звання і перших успіхів у педагогічній та науковій діяльності, молодий вчений захопився етнографічними дослідженнями. Перебуваючи протягом 1920 – 1924 рр. як член Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (далі – ВУАН) у відрядженні на Житомирщині з метою вивчення українсько-чеських етнографічних зв'язків, Є.Рихлік із цікавістю збирав інформацію також про чесько-єврейські взаємини, про що свідчать його наукові публікації³.

Результати монографічного обстеження рідного села дали вченому підстави стверджувати, що з плином часу єврейський вплив на чеське життя тільки поглиблювався. Вивчивши продподаткові списки на 1922 – 1923 рр., Є.Рихлік констатував, що до Вільшанки переїхали на постійне місце проживання до десятка єврейських родин, а після ґрунтовного лексичного аналізу він з'ясував, що до словнику вільшанських чехів увійшла низка слів з єврейської мови⁴.

У 1925 р., після обрання Є.Рихліка на посаду професора мовознавства і письменництва Ніжинського інституту народної освіти (далі – ІНО), він з родиною переїхав до Ніжина, де і мешкав останні п'ять років до свого арешту⁵. Упродовж саме цього періоду життя вчений встиг найбільше прислужитися єврейському народу і як науковець, і як педагог, і як громадський діяч.

Викладаючи в Ніжинському ІНО, Є.Рихлік із головою поринув у педагогічну діяльність, частина якої полягала в освітній та культурно-просвітницькій роботі серед єврейського населення Ніжинщини. Численні документи з фондів Ніжинського відділу Державного архіву Чернігівської області свідчать про те, що вчений швидко знайшов контакт із єврейською громадою міста, щиро відгукнувся на їхні потреби і проблеми, присвячував багато часу їхньому вирішенню і здобув неабиякий авторитет.

Так, коли у 1925/26 навчальному році в ніжинському вищі почала роботу студентська Комісія по праці поза межами ІНО, Є.Рихлік організував роботу створених ним пункту лікнепу та гуртку української мови при єврейській секції кустарів. Вчений відповідально поставився до цього завдання, намагаючись зробити необхідне навчально-методичне забезпечення для його вирішення. Ним були розроблені “Програма українознавства”, “Пояснювальна записка” та “Бібліографічний покажчик літератури”. Крім того, він у вільний від роботи час давав приватні уроки української граматики євреям-службовцям Ніжина⁶. Це була дуже цінна допомога з огляду на впроваджену державну кампанію по форсованій українізації серед населення, яка значною мірою ускладнювала життя російськомовним громадянам.

У вересні 1927 р. за дорученням Спілки наукових робітників (далі – СНР) Ніжинщини Є.Рихлік почав розбудову Робітничого вечірнього університету, ставши його першим деканом. В контексті цієї роботи він провів приєднання до новоствореного навчального підрозділу єврейської школи для дорослих, що мало підвищити рівень викладання для працюючих євреїв міста⁷.

На кінець 1920-х рр. вчений став активним громадським діячем Ніжинщини. Він обіймав керівні посади у Спілці наукових робітників, Спілці робітників освіти, окружному виконавчому комітеті Ніжинщини, Чернігівщини, Ніжинському окружному бюро національних меншин. У 1928 р. Є.Рихліка було обрано делегатом від міської ради на II Конференцію

робітників-євреїв Ніжина ⁸. Таким чином, він представляв інтереси єврейського населення у місцевих органах влади, громадських та професійних організаціях, членом яких був. У цей період вчений почав ретельно вивчати мову і культуру єврейського народу, і слід зазначити, що він вже володів десятима мовами.

Проте на особливу увагу заслуговує діяльність Є.Рихліка по організації комплексного наукового вивчення історико-культурної спадщини євреїв України. Після проголошення політики “коренізації”, яка передбачала державну підтримку розвитку усіх національних меншин ⁹, вчений почав клопотатися про створення спеціальної наукової установи для всебічного дослідження усіх національних меншин України. 28 січня 1929 р. Президія ВУАН постановила: «Організувати при Етнографічній комісії ВУАН Кабінет для вивчення нацмен» ¹⁰. 27 лютого 1929 р. члени Етнографічної комісії одноголосно обрали на посаду виконуючого обов’язки керівника Кабінету Є.Рихліка, і він негайно розпочав роботу по розбудові Кабінету ¹¹.

Якщо спеціально виокремити проблему налагодження роботи по вивченню єврейської нацменшини, слід зазначити, що на той час вже існували державні установи, наукові і навчальні заклади та окремі дослідники, що цікавились єврейським питанням, і Є.Рихлік усвідомлював цінність їхнього “євреезнавчого” доробку. Він почав налагоджувати співпрацю з окружними бюро національних меншин, бібліотеками, середніми школами, технікумами, партшколами, ІНО, музеями, установами ВУАН тощо. Так, згідно з рішенням Президії ВУАН від 3 грудня 1929 р. Інститут єврейської пролетарської культури встановив “щільний науковий контакт” із Кабінетом нацмен з огляду на “спільний предмет дослідження” ¹².

Вирішуючи кадрові питання, Є.Рихлік подбав і про залучення фахівців-науковців до роботи Кабінету нацмен. До його добровільних (безоплатних або позаштатних) членів, які вивчали євреїв України, було включено професора Й.І.Ліберберга з Інституту єврейської пролетарської

культури, професора В.О.Геріновича з Кам'янець-Подільського ІНО, директора Коростенського окружного музею краєзнавства К.Г.Червяка¹³.

З метою створення широкої кореспондентської мережі серед ентузіастів з числа неукраїнської людності влітку 1929 р. Є.Рихлік здійснив експедицію на Волинь, де вивчав настрої людей, їхнє ставлення до “нацменознавчої” діяльності, популяризував роботу Кабінету нацмен і налагоджував збирання матеріалів про різні національності¹⁴. В результаті, під керівництвом Є.Рихліка аспіранти етнографічного відділу Волинського державного музею на чолі з головою його етнографічного відділу В.Кравченко розробили поетапний план дослідження нацменшин Волині на 1929 – 1934 рр., окремим напрямком якого визначили єврейську національну меншину¹⁵.

За короткий термін існування Кабінету нацмен Є.Рихлік започаткував “Архів національних меншин України” з відділами, присвяченими усім національним меншинам України, зокрема і єврейським. Цей архів, на думку вченого, мав сконцентрувати “усі писані та друковані матеріали, що мають будь-який стосунок до національних меншостей, – історичних документів, листів, протоколів, списків людності, плакатів, оголошень, вирізок з газет, книг, статей, фотографій, планів і т. ін.”¹⁶

Вчений мав намір організувати пошукову роботу в усіх архівах УРСР і, по можливості, в інших республіках СРСР та за кордоном з метою “виявити, сконцентрувати й описати відповідні архівні матеріали, щоб мати змогу взятися до історичних досліджень національних меншостей”¹⁷. Є.Рихлік звернувся до Центрального архівного управління з проханням допомогти Кабінету нацмен, і до штату Київського історичного архіву було введено єврейського архівіста¹⁸.

До завдань Кабінету вчений відносив і “збирання пам'яток матеріальної культури, мистецтва й взагалі культури та історії національних меншостей”¹⁹. Він встиг домовитись про збирання, опис, систематизацію, збереження єврейських експонатів та активне використання їх в експозиціях

Всеукраїнського музею єврейської культури в Одесі, відділах єврейської культури при Полтавському та Бердичівському крайових і Волинському державному музеях²⁰. Згідно з постановою Головнауки про активізацію музейницької роботи серед національних меншин, прийнятою у вересні 1928 р., музейні установи УСРР почали проводити певну діяльність у національних районах та окремих колоніях. Проте проаналізувавши їхню роботу на 1930 р., Є.Рихлік із сумом констатував: “яких-небудь помітних наслідків, що з них могла б скористатися наука, ця робота, за винятком єврейської музейної роботи, поки що не дала”²¹.

Усвідомлюючи важливість музейної справи для українського “нацменознавства”, Є.Рихлік вважав обов’язком Кабінету координацію збирання і опрацювання “нацменівських”, в тому числі і єврейських матеріалів, збільшення кількості національних відділів краєзнавчих музеїв, налагодження безперервного обміну інформацією, допомогу коштами, методичними інструкціями, літературою, посередництвом між ними та органами державної влади. За таких умов національні відділи і підвідділи краєзнавчих музеїв мали стати своєрідними науково-дослідними установами. Для цього вчений запланував створення Музею національних меншин України. Він уявляв його як частину великого Етнографічного музею України, але, на жаль, через брак коштів цей грандіозний проект так і не розпочався²².

Від початку створення Кабінету нацмен Є.Рихлік ставив перед собою завдання: “Мусимо подбати й про концентрацію та облік книжкових фондів національних меншостей”²³. Необхідна була література, написана про нацменшини, для нацменшин, національними мовами і національними авторами. На початку 1930 р. це актуальне питання було у центрі уваги ЦК національних меншин ВУЦВК. Держава асигнувала кошти на створення 11 єврейських публічних бібліотек з художньою літературою (для порівняння, гроші були виділені для створення також 10 російських, 10 польських, 8

німецьких, 7 болгарських та 8 бібліотек для інших національних меншин України)²⁴.

Наприкінці того ж таки роки, за свідченням Є.Рихліка, “було закладено спеціальну підручну бібліотеку нацменознавства в Кабінеті нацмен, а розвиток її в наступному році забезпечено порівняно достатніми коштами”²⁵. Ця бібліотека складалася з трьох відділів: 1) книги з національного питання і “нацменознавства”; 2) друковані праці співробітників Кабінету; 3) “нацменівський” друк на Україні²⁶. У справі вивчення євреїв України така бібліотека мала допомогти вченим і практичним радянським працівникам бути в курсі нових досліджень і у будь-який час скористатись інформацією з історії єврейської національної меншини.

Пам’ятаючи про основну мету Кабінету – всебічно допомагати дослідникам національних меншин України, вчений наполегливо працював над заснуванням періодичного органу Кабінету, в якому могли б друкуватись вітчизняні та зарубіжні вчені. Щодо видавничої діяльності в цілому, Є.Рихлім планував три серії видань Кабінету: 1) програми, анкети та інструкції для кореспондентів; 2) науково-дослідні праці; 3) науково-популярні видання²⁷.

15 травня 1930 р. вчений передав у Видавництво ВУАН перший випуск “Праць Кабінету нацмен” – збірник “Національні меншості Радянської України”. До 1933 р. було заплановано всього 12 випусків загальним обсягом 135 друкованих аркушів²⁸. До першого випуску, підготовленого під редакцією академіка А.Лободи та професора Є.Рихліла і затвердженого 21 грудня 1931 р. О.Камишаном, увійшли статті Н.Дмитрука “До вивчення нацменшостей ” і Й.Ліберберга “Наукова робота серед євреїв СРСР”, які містили інформацію про єврейське населення республіки²⁹.

Проте збірник пролежав у видавництві майже рік. У “Рецензії на збірник Кабінету Нацмен при Етнографічній комісії ВУАН” професора К.Познанського, датованій 10 квітня 1931 р. були вщент розкритиковані майже всі статті, і випуск так і не було надруковано³⁰.

-
- ¹ Рихлик Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1927. – Кн. VII. – С. 195.
- ² Там само.
- ³ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області (далі – НВ ДАЧО). – Ф. Р – 6121. – Оп. 1. – Спр. 3301. – Арк. 43 зв.
- ⁴ Рихлик Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1927. – Кн. VII. – С. 196, 215.
- ⁵ НВ ДАЧО. – Ф. Р – 6121. – Спр. 3301. – Оп. 1. – Арк. 6, 8.
- ⁶ Там само. – Спр. 75. – Арк. 12 зв., 13зв. – 14.
- ⁷ Там само. – Спр. 3301. – Арк. 81 зв.
- ⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 172.
- ⁹ Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. – К., 1993. – С. 457.
- ¹⁰ Звіт Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН за 1929 р. // Бюлетень Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. – 1930. – № 15. – С. 22.
- ¹¹ НВ ДАЧО. – Ф. Р – 6121. – Спр. 3301. – Оп. 1. – Арк. 76.
- ¹² Витяг з протоколу № 46. Засідання президії Всеукраїнської Академії наук. 3 грудня 1929 р. // Вісті Всеукраїнської Академії наук. – 1929. – № 11-12. – С. 50.
- ¹³ Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського (далі – НА ІМФЕ НАНУ). – Ф.7. – Спр. 1/1. – Арк. 10.
- ¹⁴ НВ ДАЧО. – Ф. Р – 6121. – Спр. 3301. – Оп. 1. – Арк. 78, 78 зв.
- ¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 10. – Спр. 1058. – Арк.13-15.
- ¹⁶ Рихлик Є. Науково-дослідча праця серед нацменів // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 7.
- ¹⁷ ДАЧО. – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 235.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 234.
- ²⁰ Там само. – Арк. 198.
- ²¹ Там само. – Арк. 234.
- ²² Рихлик Є. Науково-дослідча праця серед нацменів // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10. – С. 7.
- ²³ ДАЧО. – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 36-37.
- ²⁴ Різне // Червоний шлях. – 1930. – № 1. – С. 190.
- ²⁵ ДАЧО. – Ф. Р – 8840. – Оп. 3. – Спр. 7753. – Арк. 36.
- ²⁶ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 14597. – Арк. 6.
- ²⁷ НА ІМФЕ НАНУ. – Ф.7. – Спр. 1/3. – Арк. 7.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 14597. – 1 арк.
- ²⁹ Там само. – Спр. 14599. – 2 арк.
- ³⁰ Там само. – Спр. 14598. – 1 арк.